

УДК 347.94

Ю. С. Павловааспірант кафедри цивільного процесу
Національного університету «Одеська юридична академія»**НА ШЛЯХУ ДО НАБУТТЯ ЕЛЕКТРОННИМИ ДОКАЗАМИ
САМОСТІЙНОГО ПРАВОВОГО СТАТУСУ: РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ**

Постановка проблеми. Можна припустити, що відносини у сфері використання джерел інформації як сучасного прототипу процесуальних доказів зародилися разом із виникненням суспільної потреби у врегулюванні соціального конфлікту певним повноважним суб'єктом, а тому мало хто наважиться назвати відповідний конкретний історичний момент часу. Виникаючи стихійно, за межами держави, юрисдикційна діяльність перших арбітрів, незалежно від того, чи вважати таким вождя первіснообщинного племені чи главу конкретної сім'ї періоду кам'яної доби, спонукала до формування в основах суспільної свідомості певних критеріїв, які б наділяли прийняте таким арбітром рішення ознаками авторитетності та справедливості. Вимоги суспільства до таких критеріїв у процесі еволюції постійно ускладнювалися та конкретизувалися з метою витіснення суб'єктивізму на користь об'єктивності під час вирішення спорів.

Наприклад, ставлення суспільства до системи доказів, джерел їх закріплення, порядку застосування в процесуальній діяльності є показником його розвитку та прямо пов'язане з політичними, соціальними, економічними умовами, які характеризують певний проміжок часу.

У свою чергу, констатація того факту, що електронні докази є «нестандартним» сучасним правовим феноменом, логічним результатом цифрової революції, лише підсилює інтерес до дослідження джерел інформації в їхній історичній ретроспективі. Освоєння генези теоретичних уявлень про докази та доказування дасть можливість глибше пізнати природу електронних доказів, з'ясувати їхню сутнісну відмінність від суміжних джерел доказів, визначити передумови їх виокремлення та подальшої автономізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання історичного аналізу розвитку засобів доказування в процесуальній діяльності стали частиною наукового доробку багатьох учених, зокрема В.Д. Арсенєва, Н.В. Блажівської, Г.В. Гмирі, В.Я. Дорохова, А.Ю. Каламайка, В.В. Комарова, І.О. Крицької, П.В. Куфтирева, Л.В. Мелеха, С.Я. Фурси та інших.

Попри те, малодослідженим залишається тематика генези електронних документів, проходження ними шляху від найдавніших до сучасних джерел доказування в цивільному процесі.

Метою статті є ретроспективний аналіз джерел доказування в цивільному процесі та дослідження передумов законодавчого оформлення електронних доказів, зокрема електронних документів як самостійного виду доказів.

Необхідність досягнення поставленої мети зумовлює такі завдання:

- проаналізувати найдавніші джерела доказів у процесуальній діяльності, дотримуючись хронологічної послідовності;
- дослідити норми відповідних джерел права, що визначали систему, правовий статус та особливості застосування різноманітних засобів доказування в конкретний історичний період;
- надати оцінку поширеним у радянський період концепціям сприйняття та розуміння доказів, особливо письмових;
- встановити ступінь впливу науково-технічного прогресу на систему доказів;
- визначити організаційно-правові передумови надання електронним доказам, зокрема електронним документам, статусу самостійних.

Виклад основного матеріалу. Традиційно вести діалог про перші види доказів і правила їх застосування в процесуальній діяльності починають із часів римського приватного права, якому відомі такі докази, як визнання, показання свідків, письмові докази, присяга, висновки фахівців, огляд на місці, присяга. Доказовий процес римського періоду максимально тяжіє до натуральної системи доказів, коли сторонам дозволялося надавати суду на підтвердження юридичних фактів все те, що, на їхній погляд, могло засвідчити існування певних обставин [24, с. 57]. За такого укладу не було жодних правил щодо форми і системи доказів, процесуального порядку їх закріплення, хоча римському цивільному праву вже були знайомі змагальність сторін, тягар доказування, презумпції, вільне оцінювання доказів.

Римське право стало «донором» під час формування власних правових систем для сусідніх державно-правових утворень, не було винятком і давньоруське право.

П.В. Куфтирев зазначає, що у формуванні вихідних засад вітчизняного доказового права брали участь три основні центри впливу [18, с. 34]:

- а) власні правові традиції доказування, сформовані практикою правозастосування юридичних звичаїв давніх слов'ян;

б) греко-римське доказове право у візантійській обробці;

в) положення християнського канонічного права східного обряду.

Дослідники (С.В. Пахман, О.В. Салогубова [21, с. 97]) зазначають надзвичайно великий вплив візантійського права саме на судове доказування. Наприклад, договір, підписаний Великим Князем Олегом із імператорами Львом та Олександром у 911 р., містив норми римського судового процесу про судові докази. Відтоді клятва, присяга, показання свідків, розшук, огляд починають фігурувати у вітчизняному давньоруському законодавстві як види доказів.

Більш системно та повно правила доказування були представлені в «Руській Правді», нормами якої було закріплено прототип класичного змагального процесу із процесуальною рівністю сторін і пасивністю суду. Судочинство здійснювалося публічно, мало усний характер. Засоби доказування умовно поділялися на повні (беззаперечні) та часткові (умовні). До повних належали такі: визнання вини обвинуваченим, показання свідків, присяга або якщо обвинувачений спійманий «на гарячому». До часткових зараховано такі: плітки, випробування вогнем і водою, залізом.

Дослідники зазначають, що із дробленням Київської Русі і татаро-монгольською навалою формування доказового права на землях України пішло іншим шляхом, аніж у руських землях під владою Москви. Якщо «Руська Правда» була єдиним джерелом права для всіх східнослов'янських земель, то після руйнації єдиної Київської держави формування правових систем здійснювалось диференційовано. Наприклад, якщо на півночі джерелами доказового права ставали норми судівників, соборних уложень і законодавства московських царів, то на теренах України довгий час систему писаного права становили Литовські Статути, які визначали основи судівництва і доказування [18, с. 30].

Литовським Статутом був відомий увесь спектр засобів доказування, які знала тогочасна юриспруденція, а саме: свідчення, особисте зізнання, присяга, тортури, ордалії, поєдинок, документи, речові докази (лице) тощо.

У Литовських Статутах чи не вперше належна доказова роль відводиться саме письмовим доказам, документам, що певним чином пов'язано з незначним розвитком офіційного письмового діловодства. Однак тогочасний процес не був позбавлений поширених у всій Європі ярликів позаправового суб'єктивізму: соціальне та майнове становище свідка визначало доказове значення його свідчень (документ вимагався у разі доказування менш «шляхетних» людей, коли свідчив шляхтич – додаткові письмові докази не вимагалися), катування хоч і втрачали значення

основних доказів, однак не виходили із системи засобів доказування того періоду.

Саме Литовські Статути є основними правовими пам'ятками доказового права змагального типу періоду XV – початку XVII ст., який є другим (після першого – етап формування доказового права в нормах звичаєвого права) в умовній класифікації періодів розвитку доказового права на етнічних українських землях, запропонованій Л.В. Мелехом [19, с. 4].

Слідуючи запропонованій згаданим автором періодизації, наступним періодом можна позначити доказове право слідчого типу періоду XVII ст. [19, с. 4]. Саме в цей історичний відрізок часу судочинство на українських землях у складі Російської імперії набувало розшукового (інквізиційного) характеру. Причому розшуковий процес застосовувався в політичних, кримінальних справах, а змагальний – зазвичай у цивільних. Роль суду в процесі доказування стала більш активною. До повноважень суду належало право не тільки оцінки доказів, але й право вимоги від сторін доказів, вказаних судом, відбирання пояснень у кожній зі сторін стосовно юридично значущих фактів [19, с. 7].

Надалі доказове право розвивалося та набувало своїх особливостей у межах державно-правового устрою, що сформувався в Українській козацькій державі, з якою пов'язують зародження так званого «козацького права» – сукупності правових звичаїв і норм, більшість з яких формувалися в Запорізькій Січі.

У жалуваній грамоті, наданій Б. Хмельницькому і старшині 27 березня 1654 р., російський цар Олексій Михайлович закріпив право українського народу судитися за своїми звичаями. Судові органи на Запорізькій Січі в XVII–XVIII ст. були колегіальними. Чинні тоді правила судочинства вимагали ініціатора процесу дотримуватись вимог до поданої скарги: вона повинна була містити суть справи, мету подання скарги і прохання про вирішення справи, а також скарга завірялася підписом заявника чи його представника. Сторони спору мали повну свободу у збиранні та поданні суду доказів. Обов'язок підготовки справи до розгляду також покладался на сторони. Докази не обмежувалися жодними формальними вимогами. Вони оцінювалися судом, після чого більшістю голосів ухвалювалося рішення, яке могло бути оскаржене в апеляційній інстанції. Загалом, дослідниками зазначається демократичність і публічність судового процесу періоду Гетьманщини [19, с. 8–9].

Однак предметна та територіальна юрисдикції гетьманських судів постійно звужувалися з поширенням політики абсолютизму в Російській імперії, а відтак на частині українських територій. Із виданням у 1716 р. Воїнського статуту Петра I, частина якого – Коротке зображення процесів

або судових позовів – була присвячена судовому процесу, «розшук» остаточно поглинає «суд» незалежно від категорії справи. Створюється масивна система судових органів: особливі суди для дворян, селян, спеціальні комерційні, губернські правління, органи поліції тощо [11, с. 73]. Набуває свого розквіту формальна система доказів. Вона характеризується формальним характером правил щодо форми, кількості й оцінки доказів. За допомогою формального закріплення системи доказів влада намагалася обмежити свавілля та зловживання суддями своїми повноваженнями, натомість принесла в жертву такому підходу об'єктивність процесу та одну з найважливіших цілей правосуддя – встановлення істини у справі.

Формальність у сфері судового доказування сприяла формалізації самої судової процедури – за справою складався короткий витяг (резюме показань свідків, огляд речових доказів тощо), на підставі якого судді й керівники судового органу вирішували справу. У зв'язку з тим, що процес став письмовим, підвищилося значення письмових доказів [19, с. 10].

Судочинству того часу необхідні були нові принципи: відмінна система формальних доказів, встановлення змагальності, гласності тощо.

Відповіддю на наявні виклики тодішнього суспільства стала судова реформа 1864 р., яка була реалізована впровадженням у дію судових статутів, зокрема Статуту цивільного судочинства.

Наприклад, згадуваним Статутом запроваджувався досить регламентований стадійний гласний цивільний процес змагального характеру з чітким розподілом обов'язків сторін із доказування. Особлива увага приділялася саме процесуальним моментам дослідження й оцінки доказів на різних стадіях процесу, а також відповідним повноваженням учасників спору.

Із впровадженням судової реформи 1864 р. було зроблено перші кроки на шляху до систематизації доказів. Проте, попри офіційне визнання письмових документів як доказових джерел інформації, чіткого підходу до розрізнення речових і письмових доказів не було. Характерним для періоду судової реформи другої половини XIX ст. був погляд, що розглядав письмові документи з позиції їхнього розуміння як речових доказів, спираючись на матеріальну форму документів. Деякі дослідники пов'язують це з тим, що в той період обсяг документів не був таким великим, яким він є нині, тому ще не було підстав для більш дрібного поділу доказів, які з'явилися пізніше [17, с. 156].

З початку XX ст. у зв'язку з революцією судова реформа втратила свою актуальність. З 1917 по 1921 р. судове законодавство України розвивалося драматично. Судове будівництво тих часів мало фрагментарний характер, оскільки цей період вирізнявся швидкоплинністю політичних процесів,

які унеможлилювали створення засад незалежності української державності, зокрема судової системи [16, с. 14].

Як зазначає у своїй науковій розвідці В.П. Гмирко, після 1917 р. радянська теорія доказів, зберігаючи структурну організованість своєї знеславленої попередниці – дореволюційної теорії доказів, яка відповідала стандартам тогочасного знання, – але будучи практично відірваною від західного юридичного і загальнонаукового контексту, а також перебуваючи під потужним ідеологічним тиском, стала єдиним теоретико-методологічним стандартом у сфері досліджень діяльності доказування. Головним її ідеологічним завданням стало обґрунтування пізнавальної *raison d'etat* у царині кримінального процесу відповідно до вимог, викладених у знаній праці В.І. Леніна «Матеріалізм та емпіріокритицизм» – культовій книзі радянської філософії [12, с. 38–39].

Фундаментальним явищем у розвитку законодавства і цивільного процесу України став Цивільний процесуальний кодекс УРСР 1924 р. (далі – ЦПК УРСР 1924 р.), який був прийнятий на основі та з повним наслідуванням норм Цивільного процесуального кодексу Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки 1923 р. (далі – ЦПК РРФСР 1923 р.) [20]. Поняття доказів у зазначеному Кодексі було відсутнє, у ст. 118 лише йшлося про те, що кожна сторона повинна доказати ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог і заперечень. Докази подаються сторонами, а також можуть бути зібрані з ініціативи суду. Якщо наданих доказів не досить, суд може запропонувати сторонам надати додаткові докази [20]. Ст. 119 ЦПК РРФСР 1923 р. було передбачено, що допустимість тих чи інших доказів, наданих сторонами, залежить від того, чи визнає суд їхню значимість для справи [20].

Система джерел доказування згідно з ЦПК РРФСР 1923 р. була закріплена в гл. XV «Окремі види доказів», яка складалася лише з розд. I «Показання свідків» та розд. II «Письмові докази». Речові докази нормами ЦПК РРФСР 1923 р. не передбачалися. Судовій експертизі відводилася окрема гл. XVI «Про експертизу». Відповідно до ст. 140 ЦПК РРФСР 1923 р. письмові докази, як-от різноманітні письмові акти, документи, переписка ділового та приватного характеру, надаються в суд самими сторонами чи можуть бути витребувані судом [20]. Наведене свідчить про недостатній ступінь регламентації цивільно-процесуальних відносин, його невідповідність рівню тогочасного науково-технічного прогресу. Наприклад, хоча перелік письмових доказів за ЦПК РРФСР 1923 р. не був вичерпним, процесуальне законодавство формально визнавало джерелом доказування лише ті письмові докази, які могли мати за своїм походженням письмову форму, що

обмежувало використання в процесі доказування інших джерел інформації, наприклад продуктованих за допомогою засобів уже досить поширеного тоді телеграфного зв'язку.

1 грудня 1929 р. постановою Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету від 5 листопада 1929 р. був уведений у дію новий ЦПК УРСР. Цей Кодекс не змінив форми чинного цивільного судочинства, по суті, змістовно та структурно дублюючи ЦПК 1924 р. [16, с. 18].

Чергова кодифікація цивільного процесуального законодавства проводилася в рамках широкомасштабних законодавчих робіт у Радянському союзі і союзних республіках у кінці 50-х – на початку 60-х рр. ХХ ст. Їх результатом стало прийняття 18 липня 1963 р. і введення в дію з 1 січня 1964 р. Цивільного процесуального кодексу УРСР (далі – ЦПК УРСР 1963 р.).

Порівняно з попередніми кодексами, ЦПК УРСР 1963 р. був концептуально новим, значно досконалішим правовим актом в аспекті як юридичної техніки, так і змісту його інститутів та окремих норм.

Питанням доказів було присвячено гл. IV «Докази» розд. I «Загальні положення» ЦПК УРСР 1963 р. Ст. 27 Кодексу визначала доказами в цивільній справі будь-які фактичні дані, на підставі яких у визначеному законом порядку суд встановлює наявність або відсутність обставин, що обґрунтовують вимоги і заперечення сторін, та інші обставини, що мають значення для правильного вирішення справи. Ці дані встановлюються такими засобами: поясненням сторін і третіх осіб, показанням свідків, письмовими доказами, речовими доказами і висновками експертів [3]. Названою статтею ЦПК УРСР 1963 р., по суті, вперше на законодавчому рівні введено в цивільний процес розмежування категорій «докази» та «засоби доказування». Таку новелу можна визнати прогресивною, адже розуміння доказів крізь призму їх сприйняття як фактичних даних створює максимальні можливості учасникам спору в процесі доказування, а врегулювання законом переліку засобів доказування та специфіки їх використання лише дасть змогу направити ці можливості в русло встановлення істини в конкретній справі з дотриманням вимог про належність, допустимість, достовірність, достатність доказів, можливість їх перевірки тощо.

Підсилити цю думку можна узагальненнями А.Р. Белкіна про те, що розуміння засобів доказування тільки як доказів, а останніх – лише як фактичних даних – єдино правильне і відповідає гносеологічному змісту поняття «докази». Розуміння під доказами тільки фактичних даних аж ніяк не протиставляє їх джерелам доказів. Зв'язок між ними при цьому зовсім не применшується, навпаки – чітко розмежування доказів

і джерел їх отримання сприяє об'єктивній оцінці доказів, правильному вирішенню питання їх достатності [9, с. 10].

У цьому контексті варто згадати про появу на початку шістдесятих років минулого століття в радянській правовій доктрині інформаційного підходу до розуміння доказів, обстоюваного передусім В.Я. Дороховим. Однак такий погляд на докази не знайшов широкої підтримки серед процесуалістів радянської школи права й піддається критиці зараз. Науковці зазначають, що інформаційний підхід до розуміння суті фактичних даних негативно позначився на «юридичності», «процесуальності» розуміння як самого доказування, так і його головного засобу – доказів, адже в такій моделі інформація (відомості) неодмінно трансформуватиметься у свідомості правника з цінності юридичної на цінність гносеологічну, пізнавальну, і то геть самодостатньо [12, с. 46]. Не можна визнати зовсім справедливою таку критику, адже вона загострює лише ті акценти, які вступають у конкуренцію з формальними вимогами норм і правил щодо збору, фіксування та оцінки доказів. В основі ж своїй такий підхід (не забуваємо, що він був запропонований ще в 60-ті роки ХХ ст.) містив значний потенціал, який згодом розкрився завдяки шаленим темпам науково-технічного прогресу, стрімкій інформатизації суспільства.

Відповідно до ст. 46 ЦПК УРСР 1963 р. письмовими доказами є всякого роду документи, акти, листування службового або особистого характеру, що містять відомості про обставини, які мають значення для справи, а згідно з ст. 52 Кодексу речовими доказами є предмети, що своїми властивостями свідчать про обставини, які мають значення для справи [3].

Звичайно, що цивільно-правовій думці середини ХХ ст. ще не була відома категорія електронних доказів, тим більше електронних документів, однак у царині наукознавчого позиціонування документа як специфічного засобу доказування жваво поширювався науковий диспут. Предметом цієї дискусії були питання визначення самої категорії «документ», її співвідношення з письмовими та речовими доказами, форми, змісту та реквізитів документа як ознак його юридичної сили. У контексті дослідження становить інтерес ставлення науковців до писемності (письмовості) як невід'ємної ознаки документа, інакше кажучи, чи допускала радянська правова доктрина існування документа як засобу доказування, зміст якого був би виражений не за допомогою письмових знаків?

Більшість учених-процесуалістів, криміналістів того часу (О.О. Жижиленко, Л.Є. Володимиров, І.Я. Фойницький, П.І. Люблінський, М.С. Строгович, М.О. Чельцов) була переконана, що писемність є обов'язковою ознакою документа, обґрунтовуючи свою позицію переважно поси-

ланням на норму закону (документ – підвид саме «письмових» доказів; у кодексах деяких союзних республік біля документа навіть стояв прикметник «письменный»), логіку законодавчого підходу, матеріальну сутність документа. З цього приводу В.Я. Дорохов наголошував, що в документі викладаються відомості про факти, засвідчуються факти, які мають юридичне значення, підтверджуються права й обов'язки установ, організацій, громадян. Тому необхідно, щоб певна думка, виражена в документі, була правильно зрозуміла всіма, для кого документ призначений. У справжніх умовах тільки писемність визнається радянським правом тією формою, яка може забезпечити однозначне розуміння змісту документа [14, с. 56].

В опозиції до такого підходу були А.Н. Трайнін і В.Д. Арсен'єв, котрі не вважали писемність суттєвою ознакою документа. «Документом, – писав А.Н. Трайнін, – слід визнавати будь-який предмет, призначений за своїм змістом служити доказом фактів, що мають юридичне значення» [23, с. 84]. З поширенням у повсякденному житті фотографувальних, кінознімальних, звукозаписних апаратів та інших технічних засобів для відображення, фіксації фактів, збереження і передачі різноманітної інформації позиція А.Н. Трайніна придбавала прихильників. «Документи являють собою предмети матеріального світу, на яких або за допомогою яких штучно закріплюються (фіксуються) відомості про певні факти. За способом фіксації таких відомостей документи можуть бути письмові (протоколи, довідки), графічні (карта, креслення), фотографічні (фотодокументи), кінемаграфічні (кінохроніка) й інші (зліпки зі слідів, відбитки пальців рук і так далі)», – наголошував В.Д. Арсен'єв [8, с. 117].

У підґрунтя своєї теорії про сприйняття документа як такого й поза його письмовою природою науковці вкладали такий висновок: за традиційного визначення документа як письмового акта об'єктивно звужуються можливості встановлення істини, не враховуються новітні науково-технічні досягнення, що дають змогу різними способами фіксувати інформацію.

Однак гіпотези А.Н. Трайніна і В.Д. Арсен'єва та їхніх прихильників як необґрунтовані не були сприйняті в теорії радянського права. Водночас ми можемо стверджувати, що ще в 20-ті роки ХХ ст. в радянському праві зароджувалися ідеї сприйняття документа як універсального джерела інформації, що може використовуватися в доказовій діяльності; вже тоді була помічена не досить розкрита в процесуальних кодексах концепція юридичної категорії «документ».

Фактично основні інститути судового доказування в цивільному процесі, закріплені в первинній редакції ЦПК УРСР 1963 р., не зазнавали значних змін за подальшої новелізації Кодексу,

навіть після здобуття Україною незалежності. Всі законодавчі зусилля вітчизняного законотворця були спрямовані здебільшого на побудову інституційної системи судочинства, раціоналізацію цивільної процесуальної форми, удосконалення форм судових проваджень, зменшення ролі прокуратури в цивільному процесі тощо.

Попри це, «мовчання» закону не могло призупинити процеси стрімкої інформатизації суспільства, яка прийшла на зміну індустріалізації та вносила в суспільну свідомість все більше і більше нових знань, нового досвіду, зокрема стосовно носіїв інформації, способів її фіксації, обробки, використання та зберігання.

Ще в середині ХІХ ст. Європою та Америкою масово поширювалися ідеї автоматизації роботи з інформацією (Чарльз Бебідж, Гаспар де Проні, Август Лавлейс), налагодження засобів зв'язку, здатних долати значні відстані швидше, ніж це робив поштовий кур'єр. Так зародилися матричні носії інформації, які первинно були представлені у вигляді перфокарт – цупкого паперу прямокутної форми невеликих розмірів, інформація в яких кодувалася просічками (перфорацією) в певних позиціях карти та надалі оброблялася за допомогою спеціальних машин. Механізація процесів обробки інформації за допомогою перфокарт надихнула Германа Холеріта на використання подібного механізму під час обробки результатів перепису населення в США [15, с. 72]. Г. Холеріт уперше застосував до організації процесу обчислення електричну силу.

Перфокарти з часом почали витіснятися перфострічками, інформація на які наносилася за тим же принципом, а її зчитування проводилося за допомогою фотоелементів. Робота з перфострічками допомогла в рази збільшити обсяг оброблюваної інформації та швидкість самої обробки.

Чи не найбільш революційним атрибутом сфери інформаційних технологій ХІХ ст. стало створення телеграфного зв'язку, який забезпечував швидке передавання і приймання повідомлень на віддаль електричними (з 1830-х років) чи оптичними сигналами. Стрімкий розвиток телеграфної галузі, поступовий перехід до автоматичного, багаторазового, дуплексного телеграфування вперто руйнував стереотипи щодо обмежених форм і способів фіксації юридично значимої інформації.

Зі зростанням засобів та інструментів обробки інформації невпинно зростав обсяг самої інформації, що ставило перед ученими завдання розроблення компактних, містких і зручних у використанні носіїв даних. Як результат, перфораційні носії (перфокарти, перфострічки) витісняються магнітними (магнітні стрічки, магнітні диски), оптичними (оптичні диски CD, DVD, Blu-ray Disc), магнітооптичними (CD-MO), а згодом й електро-

ними джерелами інформації (карти пам'яті, флеш-пам'ять).

Втім, у другій половині XIX – першій половині XX ст. жодні наукові розробки та винаходи не змогли кинути вагомий виклик «паперовій» монополії у сфері засобів фіксування інформації. Паперова, письмова форма відображення даних була тоді чи не єдиною у сфері офіційного діловодства, яке саме по собі стрімко розвивалося, набуваючи ознак окремої професійної галузі. Перші спроби запровадження електронного документообігу дуже умовно можна віднести до кінця XIX ст., для якого характерні поява фотоплівки та фотоапарату, а отже, можливість виготовлення зменшених копій документів. Водночас такий спосіб зберігання інформації не набув популярності, переважно через свою дорожнечу.

Справжня революція, події якої назавжди змінили правила гри в інформаційному середовищі, відбулася в першій половині XX ст. та пов'язана вона зі створенням ЕОМ (електронних обчислювальних машин), комп'ютерів. Комп'ютеризація проникла у всі сфери суспільного життя та вже у 90-х роках минулого століття стала визначальним фактором подальшого розвитку інформаційного суспільства. Можливість обробки інформації з великою швидкістю і точністю, збереження даних значних об'ємів, створення місцевих і глобальних мереж інформаційної комунікації – все це стало тогочасною реальністю.

Паралельно з розквітом обчислюваної техніки розвиваються суміжні процеси обробки інформації, зокрема, в середині XX ст. в США Честер Карлсон успішно вдосконалює свій перший ксерокопіювальний апарат, який блискавично поширюється світом. Услід за цією технологією суспільству презентують процес сканування – отримання комп'ютерного цифрового зображення за допомогою однойменного пристрою. У ногу з цими процесами ідуть Інтернет-технології, які до кінця XX ст. об'єднали весь світ в одну мережу. Технічний поступ у створенні комп'ютерів провокує появу нової надважливої галузі економіки – індустрії програмного забезпечення, яка відтоді й по сьогодні вдосконалює процеси обробки інформації, адаптуючись до всіх без винятку сфер об'єктивної реальності, зокрема правової дійсності. До кінця XX ст. суспільству стає зрозуміло, що панівне становище електронної форми існування інформації неминуче.

Таке тотальне проникнення результатів комп'ютеризації та інформаційних технологій у всі сфери соціального буття не могло не викликати відповідну реакцію в суб'єктів нормотворчої та правозастосовної діяльності, яким треба було визначитися з офіційним статусом електронних джерел інформації, зокрема, під час їх використання в доказовій діяльності.

Відразу варто зауважити, що електронні докази та їхній підвид – електронні документи – пройшли надто довгий шлях, щоб отримати чітко визначений процесуальний статус самостійних засобів доказування. Такому визнанню передували десятиліття їх становлення в позапроцесуальних сферах: офіційному діловодстві, електронній комерції, веб-контенті, соціальних мережах, месенджерах, телекомунікаційній галузі тощо.

Електронний носій юридично значимої інформації був введений в уніфіковані системи документації СРСР в 1970-ті роки під терміном «машинозчитуваний документ», закріпленим в Держстандарті 6.10.4-84 «Надання юридичної сили документам на машинному носії та машинограмі, що створюються засобами обчислювальної техніки. Основні положення» від 1984 р. під машинозчитуваним документом розуміли «документ, придатний для автоматичного зчитування інформації, що міститься в ньому». Цей Держстандарт встановлював вимоги до складу та змісту реквізитів, які надають юридичну силу машинозчитуваним документам, а також порядок внесення змін до цих документів [13].

Трохи раніше, у 1979 р., Державним арбітражем СРСР були надані вказівки стосовно використання в процесі документів, підготовлених за допомогою електронно-обчислювальної техніки. Згідно з п. 9 вказівок Державного арбітражу СРСР дані, які містяться на технічному носії (перфострічці, перфокарті, магнітній стрічці, магнітному диску тощо), можуть бути використані як докази у справі лише в тому разі, коли вони перетворені у форму, придатну для звичайного відтворення та зберігання у справі.

Значно швидшими темпами цифрові джерела інформації проникали у сферу приватноправових відносин, зокрема міжнародної торгівлі. Наприклад, Типовим законом про електронну торгівлю Комісії ООН з права міжнародної торгівлі, прийнятим 16 грудня 1996 р., було запроваджено термін *data message* (повідомлення даних) – інформація, що підготовлена, відправлена, отримана або збережена за допомогою електронних, оптичних або аналогічних засобів, включно з електронним обміном даними, електронною поштою, телеграфом, телексом або факсом, не обмежуючись ними [22].

Взагалі, помірна формалізованість процесу, його демократичність поряд із більш прискореною інформатизацією та комп'ютеризацією суспільних відносин в Європі, США та розвинених країнах Азії забезпечили легалізацію електронних доказів там набагато раніше, ніж це відбулося в пострадянських країнах.

Перші концептуальні засади інформатизації в незалежній Україні були запроваджені Національною програмою інформатизації, введеною однойменним Законом України від 4 лютого 1998р. [7].

На зорі незалежності врегулюванню питань практичного використання електронних доказів у процесі доказування законодавцем приділялося не досить уваги. Не була готова до серйозних змін у цьому напрямі також консервативна судова система, яка технічно була не спроможна повноцінно працювати з такими джерелами інформації.

Самобутньої юридичної значущості електронному документу було надано з прийняттям 22 травня 2003 р. законів України «Про електронні документи та електронний документообіг» [5] (визначає основні організаційно-правові засади електронного документообігу та використання електронних документів) та «Про електронний цифровий підпис» [6] (визначав правовий статус електронного цифрового підпису та регулював відносини, що виникають під час використання електронного цифрового підпису). Саме ці закони створили реальну правову основу для подальшого поширення електронної форми документів у різних сферах суспільного життя, зокрема судочинстві [10]. Не вдаючись до детального аналізу вказаних нормативно-правових актів, зазначимо, що їхніми окремими положеннями правовій спільності був цей чіткий сигнал щодо здійснення подальших розроблень із метою використання електронного документа саме в доказовій діяльності. Маються на увазі норми ч. 1 ст. 8 Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг», яка закріплює, що юридична сила електронного документа не може бути заперечена виключно через те, що він має електронну форму, та ч. 2 цієї ж статті: «Допустимість електронного документа як доказу не може заперечуватися виключно на підставі того, що він має електронну форму» [5].

Водночас подальші законодавчі роботи, які можна простежити на фоні новелізації цивільного, адміністративного та господарського судочинства, лише засвідчили фрагментарність такого підходу та відсутність єдності в розумінні процесуальної правової сутності електронних доказів, електронних документів. Зокрема, прийнятий 18 березня 2004 р. ЦПК до переліку письмових доказів (ч. 1 ст. 64) зарахував будь-які документи, акти, довідки, листування службового або особистого характеру або витяги з них, що містять відомості про обставини, які мають значення для справи [2]. Речовими доказами (ст. 65) було визначено предмети матеріального світу, що містять інформацію про обставини, які мають значення для справи, зокрема магнітні, електронні та інші носії інформації, що містять аудіовізуальну інформацію про обставини, які мають значення для справи [2].

Отож тлумачення категорії письмових доказів із позиції ЦПК від 18 березня 2004 р. наштовхувало лише на такі висновки: єдиною формою

використання електронних даних як доказів є трансформація такої інформації в письмові докази; електронний документ може бути використаний як доказ лише тоді, коли є можливість його візуалізації в доступну для сприйняття письмову форму. Такі умовиводи залишали надто багато питань: як забезпечити подання та безпосереднє дослідження оригіналу електронного доказу? чи не перестає після перетворення в письмову форму доказ бути електронним? як бути з документами, інформація в яких зафіксована не за допомогою письмових знаків?

КАС України, прийнятий 6 липня 2005 р., хоча й прямо визнав електронний документ засобом доказування, поставив додатковий акцент у вищеприписаній дилемі, зарахувавши електронні документи до письмових доказів у ч. 1 ст. 79 (письмовими доказами є документи (зокрема, електронні документи), акти, листи, телеграми, будь-які інші письмові записи, що містять відомості про обставини, які мають значення для справи) [1].

Віднесення аудіо- та відеозаписів до речових доказів викликає аналогічні заперечення. Якщо речові докази досліджуються, як правило, візуальним шляхом, то за допомогою огляду або спостереження неможливо дослідити сучасні електронні носії інформації. При цьому виникає конфлікт категорій «форма» та «зміст», адже той самий електронний документ може бути на флеш-пам'яті чи оптичному диску.

Потреба в зміні курсу на виокремлення електронних доказів із-поміж інших була додатково зумовлена необхідністю автономізації, уніфікації та категоризації цієї групи доказів. Ще не розібравшись з електронними документами, аудіо-, відеофайлами, судам й законодавцю вже треба було давати відповіді суспільству щодо використання як доказів повідомлень у месенджерах (Viber, WhatsApp та інші), переписки в соціальних мережах, даних веб-сторінок, мультимедійних і голосових повідомлень, метаданих, баз даних, інших даних в електронній формі.

Після довготривалих плідних обговорень у наукових і практичних колах був прийнятий і набув чинності 15 грудня 2017 р. Закон України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» від 3 жовтня 2017 р. [4]. З набуттям чинності нових редакцій процесуальних кодексів (15 грудня 2017 р.) в Україні вперше на законодавчому рівні почали діяти норми, що надають електронним доказам самостійного правового статусу.

Вказаним законом у всіх видах судочинства передбачено функціонування Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи, яка відповідно до закону покликана забезпечити

обмін документами (надсилання та отримання документів) в електронній формі між судами, між судом та учасниками судового процесу, між учасниками судового процесу, а також фіксування судового процесу і участь учасників судового процесу в судовому засіданні в режимі відеоконференції.

Сьогодні лише розробляється положення про Єдину судову інформаційно-телекомунікаційну систему, яке надалі має бути затверджене Вищою радою правосуддя за поданням Державної судової адміністрації України та після консультацій із Радою суддів України.

Висновки. Конкретному історичному періоду часу притаманні як своя власна система засобів доказування, так і процесуальні особливості їх практичного використання.

З розвитком науково-технічного прогресу цифрові носії інформації набували неабиякого поширення в суспільстві, що викликало об'єктивну потребу у визначенні їхнього правового статусу. Водночас чинні норми процесуальних кодексів у редакціях, що діяли в Україні протягом другої половини ХХ ст. й аж по кінець 2017 р., не зарухували електронні докази до офіційних джерел доказової інформації.

Перебуваючи в тісних рамках консервативної системи доказів, електронні носії інформації розглядалися теоретиками права зазвичай із позицій їх віднесення до категорії або письмових, або речових доказів. Такий підхід зумовлював появу нового дуалістичного концепту електронних доказів: від письмових доказів електронні увібрали зміст, а від речових – форму.

Незважаючи на офіційне визнання законодавцем електронних доказів як самостійного виду, питання повноцінного пізнання їхньої правової природи набуло ще більшої актуальності та є перспективним напрямом подальших наукових досліджень.

Література

1. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 6 липня 2005 року № 2747-IV в редакції від 6 липня 2005 року. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15/ed20050706>.
2. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18 березня 2004 року № 1618-IV в редакції від 18 березня 2004 року. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15/ed20040318>.
3. Цивільний процесуальний кодекс Української РСР: Закон УРСР від 18 липня 1963 року з подальшими змінами та доповненнями. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1501-06>.
4. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів: Закон України від 3 жовтня 2017 року № 2147-VIII. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2147-viii>.

5. Про електронні документи та електронний документообіг: Закон України від 22 травня 2003 року № 851-IV в редакції від 30 вересня 2016 року. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/851-15>.

6. Про електронний цифровий підпис: Закон України від 22 травня 2003 року № 852-IV в редакції від 2 листопада 2016 року. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/852-15>.

7. Про національну програму інформатизації: Закон України від 4 лютого 1998 року № 74/98-ВР в редакції від 4 лютого 1998 року. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/74/98-vr/ed19980204>.

8. Арсеньев В.Д. Вопросы общей теории судебных доказательств в советском уголовном процессе. М.: Изд-во «Юридическая литература», 1964. 179 с.

9. Белкин А.Р. Теория доказывания: научно-методическое пособие. М.: Издательство «НОРМА», 1999. 429 с.

10. Блажівська Н.В. Електронний документ як доказ в адміністративному судочинстві. Аналітична юриспруденція. URL: https://yurincom.com/legal_practice/analitychna_yurysprudentsiia/elektronnyj-dokument-iak-dokaz-v-administratyvnomu-sudochynstvi/.

11. Вышинский А.Я. Теория судебных доказательств в советском праве / Ин-т права Академии наук СССР. Москва: Юридическое издательство НКЮ СССР, 1941. 219 с.

12. Гмирко Г.В. Генеза теорії доказів вітчизняного кримінального процесу: методологічна рефлексія. Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія: «Право». 2015. № 2 (12). URL: <https://lj.oa.edu.ua/articles/2015/n2/15hvpmmr.pdf>.

13. ГОСТ 6.10.4-84 «Унифицированные системы документации. Придание юридической силы документам на машинном носителе и машинограмме, создаваемым средствами вычислительной техники. Основные положения», утвержден постановлением Государственного комитета СССР по стандартам от 9 октября 1984 года № 3549. URL: <http://docs.cntd.ru/document/9010879>.

14. Дорохов В.Я. Понятие документа в советском праве. Правоведение. 1982. № 2. С. 53–60.

15. Кит С. Рид-Грин. История переписи населения в США и обработки ее данных. В мире науки. 1989. № 4. С. 70–76.

16. Комаров В.В. Цивільне процесуальне законодавство у динаміці розвитку та практиці Верховного Суду України. Х.: «Право», 2012. 624 с.

17. Крицька І.О. Становлення інституту речових доказів на українських землях: основні етапи. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: «Право». 2015. Вип. 33 (2). С. 153–157.

18. Куфтирев П.В. Витоки формування давньоруського доказового права за юридичними першоджерелами східних слов'ян. Університетські наукові записки. 2011. № 4. С. 21–37.

19. Мелех Л.В. Становлення доказового права на етнічних українських землях: історико-правовий аспект. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. 2015. № 3. С. 3–16.

20. Постановление Всероссийского Центрального Исполнительного комитета от 10 июля 1923 года «О введении в действие Гражданского процессуального кодекса РСФСР». URL: <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=ESU&n=44189#09042655733615415>.

21. Салогубова Е.В. Римский гражданский процесс. М.: «Городец», 1997. 57 с.

22. Типовий закон про електронну торгівлю Комісії ООН з права міжнародної торгівлі від 16 груд-

ня 1996 року. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_321.

23. Трайнин А.Н. Уголовное право. Часть особенная. М., 1943. 298 с.

24. Фурса С.Я., Цюра Т.В. Докази і доказування у цивільному процесі: наук.-практ. посібник. К.: Видавець Фурса С.Я., КНТ, 2005. 256 с.

Анотація

Павлова Ю. С. На шляху до набуття електронними доказами самостійного правового статусу: ретроспективний аналіз. – Стаття.

У статті проведено послідовний аналіз засобів доказування, притаманних конкретному історичному періоду – від найдавнішої до сучасної правової системи, що діє в Україні. Здійснено спробу умовної періодизації досліджуваної проблематики.

Окрему увагу відведено дослідженню впливу результатів інформатизації суспільства, науково-технічного прогресу на практичне використання цифрових носіїв інформації в практичній процесуальній і позапроцесуальній діяльності.

Автором виокремлено та дано оцінку основним історико-правовим передумовам, що забезпечили отримання електронними доказами офіційного статусу окремих засобів доказування в цивільному процесі.

Ключові слова: електронні докази, електронний документ, історичний аналіз, історичні передумови, науково-технічний прогрес, комп'ютеризація, інформатизація суспільства.

Аннотация

Павлова Ю. С. На пути к обретению электронными доказательствами самостоятельного правового статуса: ретроспективный анализ. – Статья.

В статье проведен последовательный анализ средств доказывания, присущих конкретному историческому периоду – от древней до современной правовой системы,

действующей в Украине. Осуществлена попытка условной периодизации исследуемой проблематики.

Особое внимание отведено исследованию влияния результатов информатизации общества, научно-технического прогресса на практическое использование цифровых носителей информации в практической процессуальной и внепроцессуальной деятельности.

Автором выделено и дано оценку основным историко-правовым предпосылкам, которые обеспечили получение электронными доказательствами официального статуса отдельных средств доказывания в гражданском процессе.

Ключевые слова: электронные доказательства, электронный документ, исторический анализ, исторические предпосылки, научно-технический прогресс, компьютеризация, информатизация общества.

Summary

Pavlova Yu. S. On the way to obtaining electronic evidence of independent legal status: retrospective analysis. – Article.

A consistent analysis of the means of proof inherent in a particular historical period, beginning from the most ancient to the modern legal system operating in Ukraine is carried out in the article. An attempt is made to conditional periodization of the studied problem.

Particular attention is paid to the study of the impact of the results of the information society, scientific and technological progress on the practical use of digital media in the practical procedural and non-procedural activities.

The author identifies and assesses the main historical and legal preconditions that ensured receipt of electronic evidence of the official status of individual means of proof in the civil process.

Key words: electronic evidence, electronic document, historical analysis, historical background, scientific and technological progress, computerization, informatization of society.